

Nicat Ramiz oğlu Əliyev
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-1116-058X>
E- mail: nicat.aliyev@socar.az
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(3\).182-189](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(3).182-189)

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA İQTİSADI TƏRBIYƏNİN ROLU

Nijat Ramiz Aliyev
doctor of philosophy in psychology

THE ROLE OF ECONOMIC UPBRINGING IN THE FORMATION OF PERSONALITY

Ниджат Рамиз оглы Алиев
доктор философии по психологии

РОЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Xülasə. Məqalədə uşaqların gələcək iqtisadi həyatlarını düzgün qurmaları üçün onların iqtisadi tərbiyəsinin lap erkən yaşlardan başlanmasının vacibliyi vurğulanmışdır. Göstərilir ki, əgər erkən yaşlardan etibarən uşaqlarda düzgün iqtisadi tərbiyə işi aparılsa, gələcəkdə onlar əsl kişi, əsl xanım kimi öz ailə təsərrüfatlarını və şəxsi iqtisadi işlərini çox ustalıqla idarə edə biləcəklər. Uşaqlarda iqtisadi mədəniyyəti lap erkən yaşlardan formalaşdırmaqla onlarda qənaətcillik, əməksevərlik, məsuliyyətlik, dürüstlük, qayğıkeşlik, fəallıq, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, tədbirlilik, tələbkərlilik kimi şəxsiyyətyönümlü keyfiyyətlərin formalaşdırılmasının mümkünliyi izah olunur. Qeyd olunur ki, uşaqların iqtisadi tərbiyəsinin daha səmərəli olması üçün onlarda iqtisadiyyata idraki marağın yaradılması çox vacibdir. Sosial-iqtisadi həyatın müsbət norma və dəyərlərinə idraki marağın formalaşdırılması şəxsiyyətin formalaşmasında iqtisadi tərbiyənin rolunu göstərir. İqtisadi tərbiyə nəticəsində uşaqlarda bir çox keyfiyyətlər üzə çıxarılır, inkişaf etdirilir və bununla da uşaqlar müxtəlif situasiyalarda adekvat hərəkət etmək və davranmaq bacarıqlarına sahib olurlar. Nəzəri tədqiqatlara və praktiki təcrübəyə əsaslanan meyar və göstəricilərin iqtisadi tərbiyə prosesində yeri və təsirləri araşdırılır, iqtisadi tərbiyənin metod və üsulları göstərilir, mövzular təklif olunur. İqtisadi tərbiyədə layihə, hekayələr, söhbətlər, dialoqlar, didaktik oyunlar, modelləşdirmə kimi üsullardan istifadə olunur. Vurğulanır ki, süjetli didaktik oyunlar əmək fəaliyyətini dərk etməyə və hər hansı bir mühitdə qaydalara düzgün riayət etməyə kömək edir. Uşaqlarda iqtisadi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, ətraf mühitə qayğıkeş münasibətin formalaşdırılmasında ailənin, valideynlərin rolu çox vacibdir.

Açar sözlər: *iqtisadi tərbiyə, idraki maraq, uşaq təfəkkürü, pul, iqtisadi mədəniyyət*

Abstract. The article emphasizes the importance of starting children's economic upbringing from the early ages in order to properly build their future economic lives. It is shown that if children are properly educated from the early ages, they will be able to manage their household and personal economic affairs skillfully in the future like real men and women. It is explained that it is possible to form such personality-oriented qualities as thrift, hard work, responsibility, honesty, caring, activity, independence, initiative, prudence and demandingness in children by forming economic culture in them from the early ages. In order for children's economic upbringing to be more effective, it is very important to create a cognitive interest in economics in them. The formation of a cognitive interest in the positive norms and values of socio-economic life shows the role of economic education in the formation of personality. As a result of economic upbringing, many qualities are revealed and developed in children and thus children acquire the skills to act and behave adequately in various situations. The place and effects of criteria and indicators based on theoretical research and practical experience in the process of economic upbringing are examined, methods and techniques of economic education are shown and topics are proposed. Methods such as projects, stories, conversations, dialogues, didactic games and modeling are used in economic upbringing. It is emphasized that plot-based didactic games help to understand labor activity and correctly follow the rules in any environment. The role of the family and parents is very important in developing economic mentality in children and forming a caring attitude towards the environment.

Keywords: *economic upbringing, cognitive interest, child mentality, money, economic culture*

Аннотация. В статье подчеркивается, важность начала экономического воспитания детей с самого раннего возраста для правильного построения их будущей экономической жизни. Показано, что если правильно воспитывать детей экономически с раннего возраста, то в будущем они смогут весьма умело вести хозяйство своей семьи и личные экономические дела как настоящие мужчины и женщины. Объясняется, что, формируя у детей экономическую культуру с самого раннего возраста можно сформировать у них такие личностно-ориентированные качества как бережливость, трудолюбие, ответственность, честность, заботливость, активность, самостоятельность, инициативность, рассудительность, требовательность и т.д. Отмечено, что для того, чтобы экономическое воспитание детей было более эффективным, очень важно сформировать у них познавательный интерес к экономике. Формирование познавательного интереса к позитивным нормам и ценностям социально-экономической жизни показывает роль экономического воспитания в формировании личности. В результате экономического воспитания у детей раскрываются и развиваются многие качества, и таким образом дети приобретают навыки адекватного поведения и поступков в различных ситуациях. Рассматриваются место и влияние критериев и показателей, основанных на теоретических исследованиях и практическом опыте в процессе экономического воспитания, показываются методы и приемы экономического воспитания, предлагаются темы. В экономическом воспитании используются такие методы как проекты, рассказы, беседы, диалоги, дидактические игры, моделирование и др. Подчеркивается, что сюжетные дидактические игры помогают осмыслить трудовую деятельность и правильно соблюдать правила в любой обстановке. Роль семьи и родителей очень важна в развитии экономического мышления у детей и формировании бережного отношения к окружающей среде.

Ключевые слова: *экономическое воспитание, познавательный интерес, детское мышление, деньги, экономическая культура*

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda göstərilir: “Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir”.

İnsanın psixi inkişafı, şəxsiyyət kimi formalaşması fərdin ictimai həyat şəraiti, aldığı təlim və tərbiyədən, fəaliyyət sahəsindən çox asılıdır. Şəxsiyyətin formalaşması yaş artdıqca yalnız keyfiyyət dəyişmələrindən ibarət deyil. Hər bir yaş dövrünün özünəməxsus qanunauyğunluqları var və biri sadəcə digərinin davamı deyil. Uşağın bir yaş dövründə öyrəndikləri, qazandığı bilik və bacarıqlar sonrakı yaş dövründə inkişaf edir, zənginləşir. Deməli, şəxsiyyətin formalaşmasında hər yaş dövrünün xüsusi rolu var.

Qloballaşma, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya insanlarda, xüsusən böyüyən nəsildə yeni keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını tələb edir. Burada diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bir çox hallarda valideyn və müəllimlərin uşaqlarda formalaşdırmaq istədikləri keyfiyyətlərlə real həyatın tələbləri arasında ziddiyyət meydana çıxır. Bunların sırasında uşaqların iqtisadi tərbiyəsi problemi xüsusilə aktualdır.

Azad bazar iqtisadiyyatına əsaslanan sistemlə ictimai mülkiyyətə əsaslanan sistem ara-

sında kəskin fərq var. İndi insanlardan rəqabətqabiliyyətlilik, çevik və düzgün qərar qəbul etmək, risk etməyi bacarmaq və s. keyfiyyətlər tələb olunur. Həyatın tələb etdiyi keyfiyyətlər isə uşaq yaşlarından tərbiyə edilməli, öyrədilməlidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “**Uşaq hüquqları bəyannaməsi**”ndə deyilir: “*Bəşəriyyət uşağa əlində olan ən yaxşı şeyləri verməyə borcludur!*”.

Mövcud sosial-iqtisadi vəziyyət ailələrdən və təhsil müəssisələrindən uşaqları mütləq iqtisadi dəyərlər dünyası ilə tanış etməyi tələb edir. Hər bir insanın həyatı iqtisadiyyatla bağlıdır: istər müəllim olsun, istər həkim, istər mühəndis, istər tələbə, istərsə də şagird. Xüsusən uşaqlara həyatı, onun qayda və normalarını, iqtisadiyyatın ibtidai şərtlərini öyrətmək xüsusi aktualıq təşkil edir.

Uşaqların iqtisadi tərbiyəsi nə üçün vacibdir? Çünki uşaq özü iqtisadiyyatın ən vacib tərkib hissələrindən biridir. Çünki cəmiyyətin siyasi, sosial və mədəni həyatında çətinliklərin öhdəsindən gəlmək daha çox iqtisadi mədəniyyətdən asılıdır. Uşaqlarda iqtisadi mədəniyyəti formalaşdırmaq ilk növbədə uşaqlara erkən yaşda bazar iqtisadiyyatı və onun qanunları haqqında təsəvvür yaratmaq ehtiyacıdır. Uşaqlarda formalaşdırılan iqtisadi mədəniyyət dövlətin iqtisadi siyasətinə, cəmiyyətdə əməyin səmərəliliyinə, ailənin iqtisadi rifahına müsbət təsir göstərir.

Tərbiyə sayəsində sosial təcrübə nəsildən-nəslə ötürülür və hər bir sonrakı nəsil əvvəlkindən daha savadlı olur. Əməksevərlik, qənaətcillik, müstəqillik gələcəkdə mədəni insanın özünütərbiyəsinə əsas kimi xidmət edəcəkdir. Təcrübə göstərir ki, gələcək iqtisadi fəaliyyət üçün bir çox ilkin şərtlər çox erkən formalaşır və onlar vaxtında formalaşmasa, uşaqların davranışında mənfi xüsusiyyətlər yarana bilər: səhlənkarlıq, səliqəsizlik, zədələnmiş əşyalara, kitablara laqeydlik. Eyni zamanda əsassız ehtiyaclar meydana çıxır və düzgün dəyərləndirmə prosesi pozulur. Buna görə də müasir dövrdə elm və praktikada şəxsiyyətin formalaşmasında iqtisadi tərbiyənin roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Şəxsiyyət bir vətəndaş kimi ölkənin ictimai, siyasi və iqtisadi həyatında iştirak etmək üçün intellektual cəhətdən inkişaf etməli, kommunikativ əlaqələr qurmağı bacarmalı, müstəqil və təşəbbüskar olmalı, baş verən dəyişiklikləri dərk etmə qabiliyyətinə malik olmalı, digər insanlara qarşı dözümlü olmalı, müvafiq qərarlar qəbul etməyi bacarmalıdır. Buna görə də ən əsas həyatı sahələrdən biri kimi iqtisadiyyat uşaqlıqdan öyrənilməli, iqtisadi fəaliyyət lap erkən yaşlardan tərbiyə olunmalıdır. Bu, uşağın həyata hazırlanmasının vacibliyi, onun baş verən iqtisadi hadisələrə düzgün istiqamətləndirilməsi, eləcə də iqtisadiyyatın öyrənilməsinin davamlılığının zəruriliyi ilə bağlıdır. Artıq uşaqlıq dövründən etibarən iqtisadi anlayış yaratmaq üçün uşaqlar üzərində aşağıdakı tərbiyə işləri aparılır:

- ✓ Birgə yaşayış qaydalarını öyrətmək;
- ✓ Əmək alətləri, materiallar, resurslar və onların mənşəyi haqqında anlayış yaratmaq;
- ✓ İnsanların ümumi ehtiyaclarını bilmək: yemək, su, mənzil, istirahət, pul;
- ✓ İnsanlar arasında fərqləri bilmək: sosial fərq, iqtisadi vəziyyət, xarici görünüş, adət-ənənələr, dəyərlər;
- ✓ Dünyada hər şeyin tədricən dəyişməsinə və ümumiyyətlə dəyişikliklərə hazırlıq (adaptasiya);
- ✓ Seçim imkanlarında ən optimalını seçmək və doğru qərar qəbul etmək bacarığı;
- ✓ İnsanların təbii sərvətlərdən istifadə etmə münasibətlərini başa düşmək.

Bəzən uşaqların nitqində çox vaxt mənasını bilmədikləri sözləri eşidirik: “kredit kartı”, “kredit”, “reklamlar”, “bank”, “varlı”, “kasıb” və s. Uşaqların oyun fəaliyyətini müşahidə edərkən ve-

rilən sualları təhlil etdikdə görürük ki, onları iqtisadi məzmunlu problemlər də maraqlandırır. Məsələn: “Niyə eyni malların qiymətləri fərqlidir?”, “Niyə hamı fərqli maaş alır?”, “Pulla hər şeyi almaq olarmı?”, “Pul olmayanda nə etməli?”, “Niyə anam istədiyim oyuncaqları mənə almır?” və s. Uşaqların bu cür “iqtisadi” maraqlarını necə izah etmək olar? Səbəb iqtisadiyyatın insanların həyatının bütün sahələrinə, xüsusən ailələrə nüfuz etməsidir. Çünki uşaqlar burada iqtisadi problemlərin mütəmadi olaraq ailə üzvləri tərəfindən müzakirə olunmasını müşahidə edirlər.

“Müasir dövrdə insanların fəallığı, o cümlədən koqnitiv fəallığı durmadan artır. Təbii ki, insan fəallığı bütün dövrlərdə olmuşdur. Lakin müasir dövrdə həyatın özünün ritmi, sürəti artdığından insanlar özünütəşviq və özünü reallaşdırmaq üçün həyatın tələb etdiyi sürətə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədir” (Əliyev R.İ. 2007).

Cəmiyyətin intensiv transformasiyası şəraitində iqtisadi tərbiyə getdikcə aktuallaşır, insan cəmiyyətə uyğunlaşmağa, özünü reallaşdırmağa və müəyyən fəaliyyət sahəsində uğur qazanmağa can atır. Baş verən dəyişikliklər təbii və qaçılmaz olaraq gənc nəslin təlim-tərbiyə prinsiplərində dəyişikliklərə səbəb olur. Sosial cəhətdən fəal, təşəbbüskar, yeni şeylər öyrənməyə hazır, eləcə də uşaq yaşlarından iqtisadiyyatı öyrənməyə başlayan şəxsiyyət formalaşdırmaq təhsil müəssisələrinin qarşısına məqsəd kimi qoyulur. Bu şəraitdə uşağın sosiallaşmasının ən mühüm institutları kimi fərdin təməl mədəniyyətinin əsaslarının qoyulduğu təlim-tərbiyə sisteminə xüsusi diqqət yetirilir. Bu yaşda olan uşaqlar üçün iqtisadi təhsilin əlçatanlığı və zəruriliyini artıq psixoloqların apardıqları tədqiqatların nəticələri də təsdiqləyir.

Fərdin şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi üçün onun gələcək həyatının əsasını təşkil edən dövrdən – uşaqlıq dövründən etibarən onun müstəqil, fəal, əməksevər, iqtisadi savadlı, yüksək əxlaqlı, humanist insan kimi yetişdirilməsi zəruridir. Bununla bir çox pedaqoji şərtlər tətbiq olunur ki, uşaqların iqtisadi tərbiyəsi üçün çox vacib komponentlərdir:

✓ Təhsil prosesində uşaqların iqtisadi tərbiyəsinin vahid modelinin tətbiq olunması;

✓ Uşaqlarda qənaətcillik, məsuliyyətlik, operativlik, işgüzarlıq kimi mənəvi-iqtisadi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmiş tərbiyə mühitinin yaradılması;

✓ Fəaliyyət növlərinin (oyun, iş, idrak) təşkili əsasında sosial-iqtisadi həyatın müsbət norma və dəyərlərinə idraki marağın formalaşdırılması;

✓ Uşaqların iqtisadi tərbiyəsində ailənin rolunun artırılması.

Çex pedaqoqu Yan Amos Komenski yazır: *“Uşaqlarınıza həyat üçün lazım olan hər şeyi öyrədin ki, böyüyəndə əsl kişi və ya əsl xanım olsunlar və öz işlərini ağıllı idarə etsinlər!”*.

A.S. Makarenko bildirirdi ki, ailə mühitində uşaqlarda dürüstlük, qayğıkeşlik, qənaətcilik, məsuliyyətlik kimi keyfiyyətlər lap erkən yaşlardan etibarən tərbiyə olunmaqla onlar gələcək təsərrüfat fəaliyyətinə hazırlanırlar.

İqtisadi tərbiyə sistemli, aksioloji və fəaliyyət yanaşmalarına əsaslanır. Məhz bu yanaşmaların birləşməsi uşaqların yaradıcılıq fəallığının artmasına kömək edir, təxəyyülünü inkişaf etdirir, uşaqlarda kollektivçilik, qənaətcilik, məsuliyyət, səmərəlilik, işgüzarlıq hisslərinin səfərbər edilməsinə şərait yaradır. Bir çox ölkələrdə tətbiq olunan iqtisadi tərbiyə proqramı model bir neçə prinsipə əsaslanır:

İqtisadi tərbiyə prinsipləri

- İqtisadi mədəniyyətin harmonik qavranılması;
- Tərbiyədə iqtisadiyənlilik;
- Dəyər münasibətlərinə məqsədyönlü diqqət.

Fəaliyyət prinsipləri

- Etik söhbətlər, rol oyunları, şifahi xalq yaradıcılığı, uşaq bədii ədəbiyyatı;
- Məişət işi, əl əməyi, təbiət;

Formal prinsiplər

- Dərslər, ekskursiyalar, müsabiqələr, viktorinalar, sərgilər, ədəbi-bədii oyunlar;
- Asudə vaxt, tematik axşamlar, iqtisadi dərnəklər, maraqlı insanlar ilə görüşlər.

Metodik prinsiplər

- Dialoq, inandırma, nümunə, situasiyalar, şəxsi təcrübəyə müraciət, məşğələ.

İqtisadi tərbiyənin əsas vəzifələrindən biri də uşaqlarda mənəvi-iqtisadi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasıdır:

✓ **Qənaətcilik** – şəxsi, ictimai, ailə və ya dövlət əmlakına münasibətdə material və vasitələrdən qənaətlə istifadə ilə ifadə olunan müsbət şəxsi keyfiyyətdir. Qənaətcilik başqalarının nəticələrinə və öz əməyinə, şəxsi əmlakına, əşyalara və təbiətə hörmət münasibətidir.

✓ **Məsuliyyət** – bir insanın mənəvi keyfiyyəti o insanın öz hərəkətlərinə cavabdeh olmaq qabiliyyətində əks olunur. Məsuliyyət azad seçim imkanı şəraitində həyata keçirilən bütün ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətə şamil edilir. Məsuliyyət şəxsiyyətə qoyulan tələblər nəticəsində formalaşır və uşağın davranışı üçün motivasiyanın daxili əsasına çevrilir.

✓ **Səmərəlilik** – ortaya çıxan praktik problemlərin həllinin ən rəşional yollarını tapmaq bacarığı. Çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqda əzmkarlıq xüsusiyyəti.

✓ **Təşəbbüskarlıq** – insanın işgüzar keyfiyyəti, ixtiraçılıq. Praktik bacarıq və tapşırıqların həllində özünü göstərir. Rəşional qərar seçməndə, rəşional fəaliyyət metodunun seçilməsində özünü göstərir.

İqtisadi tərbiyənin başqa bir şərti uşaqların fəaliyyətinin təşkili və onların cəmiyyətin iqtisadi həyatı haqqında məlumatlarla zənginləşdirilməsi və bu əsasda müsbət dəyərlərə idraki marağın artırılmasıdır. İqtisadi tərbiyə üçün fəaliyyət növlərinin seçilməsi tərbiyənin məqsədlərindən, vəzifələrindən və uşaqların yaşından asılıdır. Oyun fəaliyyətinin uşağın şəxsiyyətinin inkişafında aktivləşdirici əmil olduğunu nəzərə alsaq, uşaqların fəaliyyətinin oyun məzmunlu olması çox vacibdir.

Uşaqlarda iqtisadi hadisələr haqqında təsəvvürlər yaratmaq, insanların iqtisadi həyatı haqqında yeni biliklər əldə etmək, uşağın əldə etdiyi biliklərə uyğun münasibət, bölgənin iqtisadiyyatı və peşələr haqqında biliklərə yiyələnmək uşaqları iqtisadiyyata stimullaşdırır və idraki marağı inkişaf etdirir. Maraqlar biliyin dərinləşməsinə və güclənməsinə kömək edir, zehni fəaliyyətin keyfiyyətini artırır, uşağın ümumi inkişafına təsir edir. Bununla da qabiliyyətlərin formalaşmasına yol açır və müxtəlif fəaliyyət növlərinə yaradıcı yanaşmanı təşviq edir. Nəticədə şəxsiyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Uşaq yalnız stimullaşdırıcı mühitə idraki maraq göstərir. İqtisadiyyata idraki marağın əsasını həm də uşağın aktiv zehni fəaliyyəti təşkil edir. İdrak marağı onun oyunlarında, hekayələrində, rəsmlərində, əl əməyi dərslərində və digər məhsuldar fəaliyyət növlərində əks olunur. Uşağın koqnitiv marağını inkişaf etdirmək üçün pedaqoq uşaqlar üçün emosional cəhətdən dəyərli olan vəziyyətlər yaratmalıdır. Məsələn, müstəqil

alış-veriş etmək, ailə üzvlərinə qayğı göstərmək, uşağa mağazanın xidmət işçiləri və satıcıları ilə əlaqə qurmağın düzgün yolunu göstərmək və s. Uşaqlarla ünsiyyət zamanı tərbiyəçi tərəfindən stimullaşdırılan fəaliyyət emosional olaraq təşkil olunur və uşaqların ehtiyac və maraqlarına cavab verir və iqtisadiyyata, təsərrüfata maraq yaranır.

“Şəxsiyyətin formalaşması prosesi azadlıqdan və özünə nəzarətdən keçir. Özünə nəzarəti isə həm xarici mühit (obyektiv səbəblər), həm də daxili mühit (subyektiv səbəblər) vəhdətdə formalaşdırır. Hədsiz ciddi obyektiv səbəblər, kənar nəzarət şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarını, məsuliyyət hissini məhdudlaşdırır” (Əliyev R.İ. 2006).

İdrak materialının mürəkkəbliyindən və yeniliyindən asılı olaraq uşaqlarla işləməkdə müxtəlif tərbiyə üsullarından istifadə olunur. Məsələn: Arqumentlər: “Pul insanlara nə üçün lazımdır?”, “Hər bir insan iqtisadiyyatın qanunlarına əməl etməlidir”, “Uğurlu gələcək üçün yaxşı təhsil almaq vacibdir” və s. Bəzən qeyri-ənənəvi üsullardan da istifadə olunur: “Ailə büdcəsi” modelindən istifadə etmək, “Şəhərimizin müəssisələri”, “Ölkəmizin təbii sərvətləri” xəritəsi ilə işləmək. Bu üsullardan istifadə iqtisadiyyata idraki marağın yaranmasına kömək edir. Belə ki, uşaq ilkin iqtisadi bilikləri ailədə alır və onun daha da genişlənməsi təhsil müəssisəsində baş verir. Məktəbə gedərkən yeni şəxsi keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə ehtiyac yaranır: Nizam-intizam, şüur, təşkilatçılıq, özünə və başqalarına qarşı tələbkərlilik, qənaətcillik, məsuliyyət, səmərəlilik tərbiyəsi uğurlu təhsil fəaliyyəti və aktiv məktəb həyatı üçün zəruri şərtidir. Yaradılmış zəruri pedaqoji şərait, ibtidai iqtisadi mühit və təhsil müəssisəsi ilə ailənin qarşılıqlı əlaqəsi uşaqların iqtisadi tərbiyəsinin müvəffəqiyyətini təmin edir və uşaqların iqtisadi tərbiyəsinin mümkünliyünü göstərir.

Təhsilin, eləcə də valideynlərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin davranış qaydalarını öyrənmələri, ona əməl etmələrinin təşkil olunmasıdır. Bu, digər amillərlə müqayisədə daha mürəkkəb və çətindir. Çünki integrasiya, qloballaşma sahəsində tələb olunanlar və adət-ənənələrdən gələn tələblər başqadır. Bizdə uşaqlara qəyyumluq, böyüklərin tələbini qeyd-şərtsiz yerinə yetirmək tələb olunursa, Qərbdə tərbiyədə əməkdaşlıq, bərabərlik, sərbəstlik kimi keyfiyyətlər tələb olunur. Fikrimizi nümunəyə əsasən şərh edək:

ABŞ-də öz valideyni ilə oyuncaq mağazasına daxil olan beş yaşlı uşağa deyilir:

- Al, 20 dollar. Get, istədiyini, bəyəndiyin oyuncağı al.

Uşaq istədiyini aldıqdan sonra valideyn heç vaxt uşağın səhv etdiyini demir, ona nəsihət vermir. Beləliklə, ABŞ-də uşaqlar, məktəblilər hələ erkən yaşlarından real həyata, rəqabətə alışdırılırlar.

Nəzəri tədqiqatlara və praktiki təcrübəyə əsaslanaraq bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan meyar və göstəricilər iqtisadi tərbiyənin əsas komponentlərinin tərkib hissələridir:

Uşaqlarda insanların iqtisadi həyatı haqqında bilik və fikirlərin olması (Kognitiv komponent) meyarı üzrə göstəricilər:

- Uşağın ailənin ehtiyaclarını bilməsi;
- Valideynlərin işi haqqında fikirlər;
- İqtisadi anlayışlar haqqında təsəvvürlər;
- Ətrafdakı sosial hadisələrə maraq göstərmək.

İqtisadi bacarıqlar (Davranış-fəaliyyət komponenti) meyarı üzrə göstəricilər:

- Mövcud biliklərin oyunda, işdə əks olunması;
- Biliyi davranışda tətbiq etmək bacarığı;
- Həmyaşıdlarla və böyüklərlə ünsiyyət bacarığı;
- Optimal yolu seçmək bacarığı;
- Əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım;
- Ümumi işdə öz yerini tapmaq bacarığı;
- Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq bacarığı.

Mənəvi və iqtisadi keyfiyyətlər (Emosional dəyər komponenti) meyarı üzrə göstəricilər:

- Qənaətcillik, məsuliyyət, işgüzarlıq, yaradıcılıq (nümayiş olunmalıdır);
- Həmyaşıdlarında bu keyfiyyətləri tərifləmək, təqdir etmək və qiymətləndirmək.

Təqdim olunan meyarlara cavab verən göstəricilərə əsasən iqtisadi tərbiyənin səviyyələri müəyyən olunur: yüksək, orta, aşağı.

Yüksək səviyyə.

Uşaqlar iqtisadi anlayışların elementar mənasını izah edə bilir, valideynlərinin işinə açıq və davamlı maraq göstərir, ata və ananın peşəsi haqqında təsəvvürə malik olur, iqtisadi söz və ifadələrdən istifadə edir;

Tədbirlərin fəal iştirakçıları mövqeyində olurlar və əldə etdikləri bilikləri oyunlarda əks etdirməyi bacarırlar;

Böyüklər və həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağa, çoxlu suallar verməyə və müstəqil olaraq onlara cavab tapmağa hazırdırlar;

Böyüklərə və həmyaşıdlarına işdə kömək etmək, əmək fəaliyyətinin icrası ilə şüurlu şəkildə əlaqə qurmaq, iş obyektlərinə, onun nəticələrinə diqqət göstərmək, başladığı işi sona çatdırmaq, öz işinin nəticələrini və yoldaşlarını düzgün qiymətləndirməyi bacarırlar;

Materiallardan rəasional istifadə etməyi, göstərişləri vaxtında yerinə yetirməyi, öz hərəkətlərinə nəzarət etməyi, fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirməyi bacarırlar;

Məhsuldar fəaliyyət prosesində işgüzar, bacarıqlı, ixtiraçı olur, həmyaşıdlarının yaradıcı axtarışlarını fəal şəkildə dəstəkləyir və inkişaf etdirirlər;

Təşəbbüs göstərməyi, tapşırıqları enerjili şəkildə yerinə yetirməyi və başladığı işi sona çatdırmağı bacarırlar.

Orta səviyyə.

Uşaqlar iqtisadi anlayışları başa düşürlər, lakin onları həmişə izah edə bilmirlər;

Onlar öz ailələrinin ehtiyaclarına və valideynlərinin işinə qeyri-sabit maraq göstərirlər;

Malik olduqları biliklər qeyri-səlis, qeyri-spesifik, səthidir. Uşaqlar yalnız tərbiyəçi tərəfindən təşkil olunan oyun situasiyaları, məşqlər və yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə idraki maraq aktivləşdirildikdən sonra ətrafdakı hadisələr haqqında suallar verirlər;

Onların ətraf-ələm haqqında kifayət qədər təsəvvürləri var, lakin oyunda mövcud biliklərindən necə istifadə edəcəklərini bilmirlər;

Böyüklərin rəhbərliyi altında öz fəaliyyətlərini təşkil edə və verilən tapşırıqları vaxtında yerinə yetirə bilirlər;

Maddi dəyərlərə vicdanla yanaşır, lakin şəxsi istifadəyə daha çox diqqət yetirirlər;

Enerjili, təşəbbüskar, işə yaradıcılıqla yanaşmağı bacaran, lakin tapşırılan işi yalnız böyüklərin rəhbərliyi altında vaxtında yerinə yetirirlər;

Onlar həmişə aktiv deyillər, lakin məqsədlərinə çatmaqda əzmkarlıq göstərməyi bacarırlar.

Aşağı səviyyə.

Uşaqlar iqtisadi anlayışların mənasını izah edə bilmirlər, ailələrinin ehtiyaclarına, valideynlərinin işinə, müasir cəmiyyətin ətrafdakı hadisələrinə maraq göstərmirlər, nitqdə iqtisadi sözlərdən istifadə etmirlər;

Məhsuldar fəaliyyətə maraq göstərmirlər, özünü yalnız kənar müşahidəçi kimi aparırlar;

Başladıqları işi başa çatdırmırlar, müştərək işlərin görülməsi prosesində danışıq aparmadığı bacarmırlar;

İşə olan marağı tez itir və işini tərək edərək oyunlara qayıdır;

Şəxsi və ictimai əmlaka qayğı ilə baxmağa meyilli deyillər;

İş yerinə yetirərkən onun nəticələrinə maraq göstərmirlər;

Məsuliyyətsizdirlər, təşəbbüskarlıqları yoxdur, məqsədlərə çatmaqda əzmkarlıq göstərmirlər.

İqtisadi tərbiyənin əsas metodu kimi, mövcud biliklərin tətbiqinə deyil, yenilərinin əldə edilməsinə yönəlmiş, yəni cari və yaxın inkişaf zonasına yönəldilmiş **layihə metodundan** istifadə olunur. Bu metod ilə uşaqlarda nəticəni planlaşdırmaq və ona nail olmaq bacarığı inkişaf edir, onlar mülahizə yürütmək bacarığına yiyələnirlər. Öz maraqlarından xəbərdar olur, məqsəd qoyur, ona nail olmaq üçün vasitələr seçir və nəticələrini qiymətləndirirlər. Bundan əlavə, layihə üzərində birgə işləmək bir-biri ilə ünsiyyətdə olan uşaqlar arasında təcrübə mübadiləsini təmin edir və uşağı özü və başqaları qarşısında məsuliyyətli edir. Eyni zamanda danışıqlar aparmaq, başqasının nöqtəyi-nəzərini qəbul etmək, başqalarının irəli sürdüyü fikirlərə cavab vermək, əməkdaşlıq etmək və kömək göstərmək bacarığını inkişaf etdirir. Layihə metodundan istifadə dürüstlük, müstəqillik, əzmkarlıq, məsuliyyətlilik, dəqiqlik, qənaətcillik kimi keyfiyyətlərin inkişafına kömək edir ki, bu da iqtisadi savadlı şəxsiyyətin formalaşmasına kömək edir. Bunlar həm də tərbiyənin digər üsulları vasitəsilə də uşaqların idrak fəaliyyətini inkişaf etdirir.

Layihə metodu hər kəsə fərdi yanaşmaya imkan verir. Özünü ifadə etmək, öz qabiliyyətlərini müəyyən etmək üçün imkanlar açır, özünü-tərbiyə üçün müsbət motivasiya yaradır. Metod vasitəsilə yaşıdları ilə ünsiyyət və digər birgə fəaliyyətlər nəticəsində sosial təcrübə toplanılır, özünü idarəetmə, özünə hörmət və müstəqillik kimi keyfiyyətlər inkişaf edir.

Göstərilən metodlarla yanaşı digər üsullardan da istifadə olunur:

Şəxsiyyət şüurunun formalaşdırılması üsulları: hekayə, söhbət, tərbiyəvi dialoq, vəziyyətlərin təhlili;

Davranış və fəaliyyətin təşkili üsulları: məşqlər, oyunlar, yaradıcı tapşırıqlar, modelləşdirmə;

Pedaqoji stimullaşdırma üsulları: həvəsləndirmə, uğur situasiyasının yaradılması;

Nəzarət və özünənəzarət üsulları: söhbətlər, icra nəticələrinin təhlili, pedaqoji müşahidə, nəzarət vəziyyətlərinin yaradılması;

Həvəskar ifa üsulları: yaradıcı layihələrin nümayişi, qısa çıxışların hazırlanması.

Bazar iqtisadiyyatı, kapitalizm ənənələri yeni dəyərlər yaratmaqla uşaqların da iqtisadi tərbiyə almasını zəruri hala gətirmişdir. Uşaqlar valideynləri ilə mağazaya gedir. Bəzən hətta alış-veriş uşaqlar edir, valideynlər baxır. Bununla da uşaq istər-istəməz iqtisadi təcrübə qazanır. Belə vəziyyətlərdə valideynlər uşaqlara iqtisadi bilikləri düzgün istifadə etməyi öyrətməli, onları ekonomist, iqtisadçı kimi yetişdirməlidirlər.

Ailə mühiti uşağın şəxsiyyətinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən və fərdin iqtisadi davranışına təsir edən əsas mühitdir. A.A. Mayer hesab edir ki, iqtisadi tərbiyə prosesində ailənin və valideynlərin iştirakı intensivləşdirilməli və valideynlərin subyektiv mövqeyi gücləndirilməlidir. Valideynlər uşaqlarla rollu didaktik oyunlarda, ekskursiyalarda, yaradıcı insanlarla görüşlərin təşkilində, iqtisadi krossvordların həllində birlikdə iştirak etməlidirlər. Bu, uşağa bu və ya digər iqtisadi davranış növünü təyin etmək üçün ilkin psixoloji şərtlər yaradır.

Uşaqlara iqtisadi münasibətlərlə etik qaydalar arasında əlaqə izah olunmalıdır: Bir tərəfdən pul, dəyər, zəhmət, qiymət, digər tərəfdən qənaətcillik, dürüstlük, ləyaqət, səxavətliklik.

İqtisadi tərbiyənin nəticələri uşaqların öz işinə, valideynlərinə, ümumiyyətlə, hər hansı bir işə şüurlu münasibətdə, resursların xərclənməsinin səmərəliliyinə qərar verərkən davranışlarında özünü göstərəcəkdir. Bununla uşaqlarda doğrularına sahiblənmək hissi, ailə üzvlərinə məsuliyyətli münasibət, dostlarına məsuliyyətlə davranmaq, tərbiyəçi və müəllimlərə hörmət münasibəti, təsərrüfat fəaliyyətində düzgün seçim bacarığı formalaşır. Pul, geyim, işıq, su, qida, tullantılar, vaxt və sağlamlıq anlayışlarını düzgün qiymətləndirmək vərdisləri yaranır ki, iqtisadi tərbiyə çərçivəsində uşaqların indiki və gələcək iqtisadi inkişafına zəmin yaradır.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şəxsiyyətin formalaşdırılmasında digər amillərlə yanaşı iqtisadi tərbiyə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ailədə əsas qoyulan, məktəbə daxil olandan sonra sistemli şəkildə davam etdirilən iqtisadi tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında müsbət rol oynayır.

Müəyyənləşdirildi ki, kiçik məktəb yaş dövründə oyun fəaliyyəti ilə təlim fəaliyyəti vəhdət təşkil etdikdə biri digərinin inkişafına təkan verir. Şagirdə özünə qarşı tələbkarlıq, məsuliyyətlik, iradəlilik kimi keyfiyyətlər təşəkkül tapır.

Düzgün təşkil olunan iqtisadi tərbiyə hələ erkən yaşlarından uşaqlarda iqtisadi mədəniyyətin formalaşmasına, onun sosiallaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda uşaqların psixi inkişafına, xüsusilə məntiqi təfəkkürün inkişafına səbəb olur.

Kiçik məktəb yaş dövründən formalaşdırılan iqtisadi tərbiyə uşaqlarda əməkdaşlıq, ünsiyyət qura bilmək, tolerantlıq, müstəqillik kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Problemin aktuallığı. Cəmiyyət həyatında gedən proseslər, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya böyüməkdə olan gənc nəsildə dövrün tələblərinə uyğun keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını zəruri edir. Uşaqların iqtisadi tərbiyəsi, iqtisadi biliklərə yiyələnməsi onların iqtisadi mədəniyyətinə, psixi inkişafına, həyatı reallıqları dərk etmələrinə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə düzgün mövqe tuta bilmələrinə müsbət təsir göstərir. İqtisadi tərbiyə şagirdlərin təlim maraqlarına, təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyinə şərait yaradır.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, uşaqların iqtisadi tərbiyəsi problemi psixoloji baxımdan ilk dəfə öyrənilir. Ümumi tərbiyənin tərkib hissəsi olan iqtisadi tərbiyənin həyata keçirilməsinin üsul və metodları araşdırılır. Müəllim və valideynlərin şagirdlərlə əməkdaşlığı, ailə təsərrüfatı, ailədaxili münasibətlərin qurulmasında, təlim-tərbiyə işində iqtisadi tərbiyənin rolu öyrənilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan alınan nəticələrdən ali və orta ixtisas məktəbi müəllimlərinin dərslərində, orta məktəb müəllimlərinin təlim-tərbiyə ilə bağlı işlərində istifadə oluna bilər. Məqalədə irəli sürülən elmi yanaşmalardan eyni zamanda valideynlərin maarifləndirilməsində istifadə edilə bilər.

Məqalədə müəllim və məktəb rəhbərlərinə kiçik məktəblilərin iqtisadi tərbiyəsi ilə bağlı pedaqoji-psixoloji tövsiyələr verilmiş, praktik işlərin həyata keçirilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. / “Azərbaycan müəllimi” qəz., / 2013, 25 oktyabr.
2. Əliyev R.İ. / Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. / -Bakı: Nurlan, -2007. - 180 s.
3. Əliyev R.İ. / Tərbiyə psixologiyası. / -Bakı: Nurlan, -2006. -200 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. / Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. / -Bakı: Ozan, -1998. - 368 s.
5. Qədirov Ə.Ə. / Yaş psixologiyası. / -Bakı: Maarif, -2002,. -386 s.
6. Berti A.E. & Bombi A.S. / The child's construction of economics. / Cambridge University Press, 1988. p.264
7. Fox K.F.A. & Kehret-Ward T. / NaoEve theories of price: A developmental model. / Psychology and Marketing, 1990. p. 311
8. Furnham A. / Children's understanding of the economic world. / Australian Journal of Education. 1986. p. 144
9. Furnham A. & Thomas P. / Adults' perception of economic socialization of children. / Journal of Adolescence, 1984. pg.217
10. Jahoda G. / The development of thinking about economic institutions: The bank. / Cahiers de Psychologie Cognitive, 1981. p5 5
11. Mischel W. & Metzner R. / Preference for delayed reward as a function of age, intelligence and length of delay interval. / Journal of Abnormal and Social Psychology, 1962. p. 425

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2025